

กระบวนการเรียนรู้เพื่อการปลดปล่อย :
บทเรียนจากกลุ่มแกนนำมุสลิม
กรณีความขัดแย้งโครงการท่อก๊าซไทย-
มาเลเซีย (พ.ศ.2541-พ.ศ.2557)¹

Learning for Liberation: The Lesson from the Muslim
Core Group involving The Case of The Conflict
the Thailand- Malaysia Gas Pipeline Project
(B.E. 2541 – B.E. 2557)

พรพันธุ์ เขมคุณาศัย²

Pornpan Khemakunasai²

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง ถอดบทเรียน“ชะกัฟ”: กระบวนการเรียนรู้เพื่อการปลดปล่อย
ของกลุ่มแกนนำมุสลิม กรณีความขัดแย้งโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย (พ.ศ.2541-พ.ศ.2557) ซึ่งได้รับ
การสนับสนุนงบประมาณ ปี พ.ศ.2555 จากสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา

² รศ.ดร., สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ สงขลา 90000

บทคัดย่อ

บทความนี้สะท้อนผลการถอดบทเรียนของกลุ่มแกนนำมุสลิม ที่ร่วมต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย จำนวน 8 คน และสัมภาษณ์คนทำงานภาคประชาสังคมที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมอีก 1 คน รวม 9 คน พบสาระสำคัญ ดังนี้ 1) ประสบการณ์การเรียนรู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิมเกิดจากการสร้างกระบวนการเรียนรู้ผ่านปฏิบัติการทางสังคมตลอดการต่อสู้ในรอบ 17 ปี (พ.ศ.2541-2557) 2) ชุมชนมุสลิมได้มองข้ามความเป็นเพศ ไปสู่การยอมรับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ไม่ว่าผู้หญิงหรือผู้สูงอายุต่างมีศักยภาพเป็นผู้นำกลุ่มได้ 3) การเรียนรู้จากการถูกกระทำ นำไปสู่การเปลี่ยนมุมมองเกี่ยวกับรัฐ และความเชื่อเกี่ยวกับผู้นำศาสนา 4) ระบบส่งเสริมการเรียนรู้สำหรับคนที่มีความสามารถแตกต่างกัน ช่วยให้คนที่ขาดทักษะทางภาษามีความมั่นใจในการเรียนรู้ร่วมกับคนอื่น ๆ จนสามารถพัฒนาตนเองได้ และ 5) การเสวนาเป็นวิธีการเรียนรู้แบบหนึ่งที่ทำให้เกิดมุมมองใหม่ มีมโนทัศน์ใหม่ และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงตนเอง

คำสำคัญ : การเรียนรู้เพื่อการปลดปล่อย กลุ่มแกนนำมุสลิม โครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย

Abstract

This article reflects the lessons learned by eight mainstays of the Muslims Core Group taking part in resisting the Thailand- Malaysia Gas Pipeline Project, with one additional public worker involved, making a total of nine concerned people. The substance of the findings is the following. 1) The learning experience of the Group arose out of the creation of the learning process through social action throughout the fighting of the seventeen-year (B.E. 2541- B.E. 2557) cycle. 2) The Muslim community has gone beyond sexual prejudice toward acceptance of human dignity so that a woman or a senior citizen has the potential to be a group leader. 3) The learning through ways of being treated has led to changes of viewpoints about the state and beliefs about religious leaders. 4) The system of promotion of learning for individuals of varying abilities helps to instill

confidence in learning with others. 5) Discussion is the method of learning that encourages novel viewpoints and concepts, leading to self-change.

Keywords : Learning for Liberation, Muslim Core Group,
The Thailand-Malaysia Gas Pipeline Project

บทนำ

ขบวนการต่อต้านโครงการขนาดใหญ่ของรัฐโดยภาคประชาสังคม สาเหตุหนึ่งเกิดจากข้อจำกัดของการพัฒนา และความล้มเหลวของรัฐที่ไม่สามารถสร้างการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้ในขณะเดียวกัน ยังส่งผลร้ายต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพอนามัยของประชาชน เช่น มลภาวะอากาศโรงไฟฟ้าแม่เมาะ จังหวัดลำปาง มลพิษในเขตอุตสาหกรรมมาบตาพุด จังหวัดระยอง และผลจากการสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ การผันน้ำ การกักเก็บน้ำ และการปล่อยน้ำจากลุ่มน้ำคลองสาขาต่าง ๆ ภายในประเทศ ไม่ได้ช่วยให้ชาวนาชาวไร่มีน้ำใช้เพื่อการเกษตรอย่างเพียงพอ แต่กลับส่งผลให้เกิดน้ำท่วม น้ำแล้ง และปัญหาการแย่งชิงน้ำเพื่อการเกษตรหลังการสร้างเขื่อน [1-2]

ปัจจัยดังกล่าว เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ผลักดันให้ประชาชนต้องร่วมมือกันปกป้องสิ่งแวดล้อม และสิทธิทำกินขั้นพื้นฐานของตนในหลายพื้นที่ของประเทศไทย เช่น สมัชชาคนจน เครือข่ายปฏิรูปที่ดินเพื่อคนจน และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก [3] แต่การต่อต้านมักจะจบลงด้วยความสูญเสียของฝ่ายที่มีอำนาจน้อย เมื่อต้องเผชิญหน้ากับฝ่ายที่มีอำนาจมากกว่า [4-6] ประชาชนผู้เห็นต่างจากรัฐจึงมักกลายเป็นจำเลยในสถานการณ์ความขัดแย้ง เช่นเดียวกับกลุ่มต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ‘ยี่ดีะห์’ หญิงชาวบ้านควนหัวช้าง ตำบลคลองเป๊ะ อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา ได้เข้าร่วมชุมนุมคัดค้านจนถูกทำร้ายร่างกาย ถูกข่มขู่ด้วยวิธีการต่าง ๆ และถูกออกหมายจับ จึงต้องออกมาต่อสู้ร่วมกับคนอื่น ๆ ก่อนที่ศาลปกครองสูงสุดจะตัดสินให้ชนะคดีเมื่อต้นพ.ศ.2556

วันที่ 20 ธันวาคม 2545 วันนั้นแหละที่ถูกสลายการชุมนุม ก๊ะ (พี่) ถูกเจ้าหน้าที่คนของรัฐตีตกจากรถ กระดูกซี่โครงร้าว จนว่าตอนนี้ เราไม่อยากที่จะไว้น้ำใจเจ้าหน้าที่ตำรวจแล้ว เพราะว่าเราไม่ได้อยู่กับชาวบ้านจริง ๆ วิธีของก๊ะที่ต่อสู้มา 10 กว่าปีนั้นมัน

ลำบากมาก ๆ เพราะตอนนี้ไม่ได้เอาผลประโยชน์ของตัวเอง แต่จะปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม แล้วก็บ้านเกิดของเราไว้ให้กับลูกหลานภายภาคหน้าต่อไป กะโดนล้อมบ้าน โดนเอาปืนชู่ถูกออกมาจับ เขาตั้งข้อหาให้ 8 ข้อหา ทำลายทรัพย์สินของราชการ ขัดขวางการทำงานของราชการ ขัดขวางความเจริญ กะออกจากบ้านหลังจากถูกล้อมจับถูกตามล่า มีค่าหัวถึงแสนนึง นี้อยู่ในป่า 18 เดือน แต่กะไม่เคยท้อ ไม่เคยถอย และไม่เคยหยุดที่จะต่อสู้กับโครงการและความไม่ชอบธรรม

(ถอดบทเรียนครั้งที่ 2 วันที่ 18 กรกฎาคม 2555 ณ คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ)

แม้ว่าการต่อต้านของภาคประชาชนไม่สามารถหยุดยั้งสิ่งก่อสร้างพื้นฐานและกำลังผลิตกระแสไฟฟ้าเพื่อพัฒนาพลังงานการผลิตภาคอุตสาหกรรมได้ การก่อสร้างท่อก๊าซ โรงแยกก๊าซ และโรงไฟฟ้าพลังงานความร้อนที่อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา ยังคงดำเนินต่อไปจนสำเร็จตามเป้าหมาย กลุ่มแกนนำมุสลิมตระหนักดีว่า พวกเขาไม่สามารถ‘รื้อ’ สิ่งก่อสร้างเหล่านั้นได้ แต่ประสบการณ์การต่อสู้ที่ผ่านมาเป็นบทเรียนที่มีคุณค่า สอนให้พวกเขาเป็นคนอดทนและใฝ่รู้มากขึ้น มีความสามารถคิดวิเคราะห์ และประเมินผลการทำกิจกรรมด้วยตนเอง อีกทั้งยังเชื่อมั่นว่า พวกเขาสามารถสร้างการเรียนรู้ด้วยตนเองได้ ดังคำกล่าวของแกนนำคนหนึ่งว่า “นักต่อสู้ไม่ได้พ่ายแพ้ในสิ่งที่ทำไม่สำเร็จ แต่นักต่อสู้ยังคงชนะตราบที่ใจยังเป็นนักต่อสู้” (ถอดบทเรียนครั้งที่ 2 วันที่ 18 กรกฎาคม 2555 ณ คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ สงขลา)

พัฒนาการการต่อสู้กรณีความขัดแย้งโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ของกลุ่มแกนนำมุสลิมตั้งแต่พ.ศ.2541-พ.ศ.2557 แบ่งได้ 3 ระยะ คือ ระยะเริ่มต้นโครงการของภาครัฐ ชาวบ้านได้รวมตัวเป็นกลุ่มต่อต้านโครงการ ท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ระยะที่สอง บริษัทก่อสร้างโรงแยกก๊าซเข้ามาปิดล้อมพื้นที่ซ้อนทับพื้นที่สาธารณะของชุมชนเพื่อสร้างโรงแยกก๊าซ จึงเกิดกลุ่มปกป้องหวงคืนที่ดินวะกัฟ และระยะที่สาม กลุ่มแกนนำปกป้องหวงคืนที่ดินวะกัฟรวมตัวตั้งกลุ่มเสวนา โดยเปลี่ยนลานหอยเสียบซึ่งเคยเป็นพื้นที่การต่อต้านไปสู่พื้นที่การเรียนรู้ที่พวกเขาจะนำความรู้ที่ได้จากการอ่านมาแลกเปลี่ยนกันเพื่อสร้างสรรค์ความคิดใหม่ ๆ มุมมองใหม่ ๆ หรืออีกนัยหนึ่งเป็นศึกษาค้นคว้าหาความรู้ที่ถูกต้องเพื่อปลดปล่อยตนเอง

ออกจากความไม่รู้ กิจกรรมของพวกเขาในพ.ศ.2557 ยังคงเหนียวแน่นและเข้มข้นในเนื้อหา เช่น วิเคราะห์ผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนหลังจากก่อสร้างท่าอากาศยานและโรงแยกก๊าซ รมรณรงค์เรื่องการรับและการให้ซึ่งเคยเป็นบรรทัดฐานเดิมของชุมชน ศึกษาค้นคว้าเรื่องศาสนา เรียนรู้ร่วมกับผู้รู้ และนำเสนออิทธิพลการผลงานของกลุ่มในที่สาธารณะต่างๆ

วิธีการศึกษาใช้กระบวนการถอดบทเรียนกลุ่มแกนนำมุสลิม จำนวน 8 คน ที่เปลี่ยนวิกฤติความขัดแย้งกรณีโครงการท่าอากาศยาน-มาเลเซีย (อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา) ให้เป็นโอกาสในการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลงตนเอง (Transformative Learning) และสัมภาษณ์คนทำงานภาคประชาสังคมที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมอีก 1 คน รวม 9 คน ข้อตกลงเบื้องต้นในการใช้ชื่อเรียกผู้ให้ข้อมูลหลัก ผู้วิจัยจะไม่ใช้นามจริงแต่จะใช้ชื่อเรียกแบบไม่เป็นทางการแทนเป้าหมายของบทความนี้ มุ่งสะท้อนกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิมที่เกิดจากความต้องการตระหนักรู้ในตนเองสูง จนเกิดกลไกกระบวนการเรียนรู้จากการมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนปฏิบัติการทางสังคม [7-8] ควบคู่กับความเข้าใจในบริบททางสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม ทั้งจากประสบการณ์ที่มีมาก่อนและประสบการณ์ปัจจุบัน [9-10] โดยใช้รูปแบบการเสวนา ที่ต้องอาศัยความสัมพันธ์ การมีส่วนร่วม และการสื่อสารที่ไว้วางใจกันสูงมาก ผลจากการเปิดใจ ความไว้วางใจ และการนำข้อมูลที่สมบูรณ์ ถูกต้องมาแบ่งปันกันอย่างเปิดเผย ทำให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง มีการสะท้อนคิดอย่างมีวิจรรย์ญาณ การสะท้อนย้อนมองตนเองอย่างวิพากษ์ รวมทั้งการเปลี่ยนมุมมองจากสิ่งที่เคยคิดเคยเชื่อไปสู่มุมมองใหม่ ๆ ทำให้การเรียนรู้เกิดขึ้น เกิดการเปลี่ยนแปลงมโนทัศน์ มีมโนทัศน์ใหม่ และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงตนเอง [11, 12-14]

ดังตัวอย่างงานศึกษาของ Jane Teng Yan Fang and Qismullah Yusof [15] เกี่ยวกับประสบการณ์การเรียนรู้ของผู้หญิงที่รอดชีวิตจากเหตุการณ์สึนามิ ค.ศ. 2004 ในอาเจะห์ ผู้หญิงเป็นกลุ่มคนที่ได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิตมากที่สุดในเหตุการณ์ครั้งนี้ และผู้ที่รอดชีวิตหลังเหตุการณ์ดังกล่าวก็เป็นกลุ่มที่อ่อนแอที่สุดด้วย เหตุการณ์นี้ผ่านมาเกือบ 10 ปี การวิจัยใช้กรอบแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ประสบการณ์ การสะท้อนคิดเชิงวิพากษ์ และการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลง เพื่อทำความเข้าใจแนวทางการเรียนรู้ของผู้หญิงที่รอดชีวิตจากมหันตภัยธรรมชาติครั้งนั้น ด้วยวิธีการสัมภาษณ์กึ่งมีโครงสร้างกับผู้หญิงที่รอดชีวิต 103 คน จากการสัมภาษณ์พบว่า มีผู้หญิง 13 คน ที่มีการเรียนรู้ครั้งใหญ่จากประสบการณ์ในเหตุการณ์สึนามิ และผู้หญิงที่รอดชีวิตเรียนรู้จากเหตุการณ์ดังกล่าวผ่านการสะท้อนคิด การพูดคุยสนทนา และผ่านความรู้สึก ยิ่งไปกว่านั้นยังพบว่า การเรียนรู้และการสะท้อนคิดใน

ประสบการณ์ดังกล่าวของผู้หญิงทั้ง 13 คน ช่วยให้พวกเขาสามารถหาจุดสมดุลในชีวิตและดำเนินชีวิตในวิถีทางที่ดีกว่าเดิมได้ นอกจากนี้ ผลการวิจัยยังได้ชี้ให้เห็นประเด็นที่สำคัญว่า ในท้ายที่สุดประสบการณ์การเรียนรู้ในช่วงเวลาที่โหดร้าย ทำให้ผู้หญิงเหล่านี้เปลี่ยนแปลงพฤติกรรม ทศนคติ ความรู้ ความเชื่อ และทักษะต่าง ๆ หรืองานของ Marmon [13] ที่นำเอาทฤษฎีการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลง เช่น ประสบการณ์ การคิดสะท้อนเชิงวิพากษ์ ความสัมพันธ์ที่จริงแท้ มาเชื่อมโยงกับการศึกษาผู้ใหญ่ซึ่งเป็นชาวคริสเตียน ผลการศึกษาทำให้เห็นถึงรูปแบบที่สำคัญและการเปลี่ยนแปลงการศึกษาผู้ใหญ่ชาวคริสต์เตียนที่มีประสิทธิภาพ หรืองานของ Stevens, Karen, Gerber, Dan and Hendra, Rick [16] ศึกษาเกี่ยวกับหลักสูตรการศึกษาผู้ใหญ่ของมหาวิทยาลัยแมสซาชูเซตส์ แอมเิร์สต์ ซึ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ที่ผู้เรียนเคยมีมาก่อน กระบวนการการเรียนรู้กำหนดกิจกรรมให้ผู้เรียนเขียนและมองย้อนกลับไปยังประสบการณ์วิชาชีพและประสบการณ์ส่วนตัวของตนเองที่เคยมี และจะตอบแทนผู้เรียนด้วยการให้หน่วยกิตสำหรับกระบวนการการเรียนรู้ ผลการเรียนรู้ผ่านกระบวนการดังกล่าว ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในตัวผู้เรียน เกิดการพัฒนาความมั่นใจในตนเอง มองความมั่นใจในตนเองใหม่ในวิถีทางที่ดีขึ้น และสามารถใช้ประสบการณ์ของตนเองสร้างสิ่งใหม่ ๆ หรือมองประสบการณ์ของตนเองในมุมมองใหม่เพื่อสร้างสรรค์สิ่งที่ดีอื่น ๆ นอกจากนี้ การมองย้อนประสบการณ์หรือการเรียนรู้เดิมของตนเองผ่านการเขียนจะกระตุ้นให้ผู้เรียนที่เป็นผู้ใหญ่ได้เปลี่ยนแปลงตนเองจากภายในและภายนอกได้เช่นกัน

คำตอบของบทความนี้ สะท้อนศักยภาพการเรียนรู้อย่างไม่เป็นทางการของกลุ่มแกนนำมุสลิม ทั้งการเรียนรู้ด้วยตนเอง และมุมมองที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง ซึ่งสัมพันธ์กับประสบการณ์การต่อสู้กรณีโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ตลอดระยะเวลา 17 ปี ที่ผ่านมา (พ.ศ.2541-2557) การนำเสนอผลการศึกษาจึงแบ่งตามจุดเปลี่ยนของปรากฏการณ์การต่อสู้ในแต่ละช่วงเวลา ดังนี้ 1) การเรียนรู้จากความขัดแย้งกึ่งทศวรรษโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย (พ.ศ.2541-2545) 2) การต่อสู้ในมิติศาสนากรณี ‘ทางวะกัฟ’ (พ.ศ.2546-2549) และ 3) กระบวนการเรียนรู้เพื่อการปลดปล่อย (พ.ศ.2550-2557) : บทเรียนจากกลุ่มแกนนำมุสลิม

การเรียนรู้จากความขัดแย้งกึ่งทศวรรษโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย (พ.ศ.2541-2545)

ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับภาครัฐ กรณีโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ก่อตัวขึ้นหลังจากรัฐบาลไทยและรัฐบาลมาเลเซีย ได้ลงนามในบันทึกความเข้าใจในการร่วมพัฒนาพื้นที่แหลมลำเป็นพื้นที่พัฒนาร่วม (Joint Development Area หรือ JDA) ผ่านไปเกือบสองทศวรรษ คือ ตั้งแต่ พ.ศ.2522 จนกระทั่ง พ.ศ.2540 คน จะนะจึงเริ่มรับรู้และตื่นตัว เมื่อเห็นป้ายโครงการขนาดใหญ่ระบุว่าจะมีการก่อสร้างท่อก๊าซและโรงแยกก๊าซไทย-มาเลเซียขึ้นที่บ้านตลิ่งชัน ตำบลตลิ่งชัน อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา หลังจากนั้นใน พ.ศ.2541 เป็นต้นมา เวทีรับฟังข้อมูลข่าวสาร และความคิดเห็นทั้งในระดับหมู่บ้านและระดับอำเภอเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โรงเรียน และมีสยิด กลายเป็นสถานที่สาธารณะให้คนกลุ่มต่าง ๆ เช่น ชาวบ้าน องค์การบริหาร และภาคเอกชน เข้ามาแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างกัน แต่ข้อมูลเหล่านั้นไม่ได้สื่อสารไปในทิศทางเดียวกัน ทำให้ชาวบ้านเกิดความสับสนและขัดแย้งกันเอง จนกระทั่งมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเดินทางไปศึกษาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อชุมชน จากนิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด จังหวัดระยอง ซึ่งเป็นกรณีศึกษาที่คล้ายคลึงกัน ชุดความรู้ที่ได้จากกรณีศึกษาดังกล่าว เป็นบทเรียนที่สำคัญยิ่ง ทำให้ชาวบ้านวิเคราะห์ได้ว่า หน่วยงานรัฐมีการปกปิดข้อมูลเกี่ยวกับการพัฒนาอุตสาหกรรมต่อเนื่องจากโครงการ [17] การรับรู้ข้อเท็จจริงเหล่านี้ ทำให้ชาวบ้านในฐานะผู้มีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรง ยกระดับความเข้มข้นในการปกป้องฐานทรัพยากรธรรมชาติ แหล่งอาหาร และพื้นที่ทำกินของตน ไปสู่การจัดตั้งกลุ่มต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ต่อมาภาครัฐจัดให้มีการทำประชาพิจารณ์โครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ขึ้นเป็นครั้งแรก ใน พ.ศ.2543 การประชาพิจารณ์ครั้งนั้น เป็นอีกบทเรียนหนึ่งที่สอนให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ว่า เครื่องมือการต่อสู้ที่สำคัญในเวทีประชาพิจารณ์ คือ ข้อมูลที่สมบูรณ์และถูกต้อง จึงเกิดกลุ่มอาสาสมัครซึ่งเรียกตนเองว่า เยาวชนรักษ์สะกอม ทำหน้าที่เร่งศึกษาข้อมูลเพื่อเตรียมการประชาพิจารณ์ครั้งที่ 2 ผลการศึกษาข้อมูลของทุกคนได้ข้อสรุปตรงกันว่า ไม่ควรให้มีโรงแยกก๊าซเกิดขึ้นที่ตำบลสะกอม [18] นับตั้งแต่นั้นมากลุ่มต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย จึงมีทิศทางการต่อสู้ที่ชัดเจน และได้เลือกพื้นที่ลานหอยเสียบ บ้านโคกสัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นสถานที่ที่ภาครัฐมีเป้าหมายจะสร้างโรงแยกก๊าซ เป็นพื้นที่แสดงสัญลักษณ์การต่อสู้ของกลุ่ม อีกทั้งยังได้ขยายการต่อสู้สู่การรับรู้ของสังคมอย่างกว้างขวาง

ทำให้มีพันธมิตรจากหลายองค์กรทั่วประเทศเข้าร่วมการต่อต้านในครั้งนั้นด้วย การเคลื่อนไหวของกลุ่มต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซียร่วมกับกลุ่มพันธมิตร จึงเป็นการยกระดับการต่อสู้จากเวทีเล็ก ๆ ของกลุ่มชาวบ้านที่รวมตัวกันในระดับอำเภอไปสู่การรวมตัวเป็นภาคประชาสังคม

กลุ่มแกนนำมุสลิมร่วมกันคัดค้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย เนื่องจากเหตุผลหลายประการ เช่น ความสำนึกร่วมว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ดังที่ ‘นิเนาะ’ (ถอดบทเรียนครั้งที่ 2 วันที่ 18 กรกฎาคม ณ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ) เล่าว่า “สาเหตุที่เข้าร่วมต่อต้านเพราะเห็นคุณยายแถวบ้านเดินผ่านหน้าบ้านเพื่อเข้าร่วมกลุ่มประท้วงบ่อย ๆ เลยคิดว่าตัวเองก็เป็นคนในพื้นที่และเป็นคนอิสลามเช่นกัน ก็เลยลุกขึ้นมาเข้าร่วมประท้วง” เกิดจากการเรียนรู้ด้วยตนเอง เช่น อ่านข่าวจากสื่อ รับฟังข้อมูลในเวทีต่าง ๆ ศึกษาข้อดีข้อเสีย และเรียนรู้ร่วมกับเพื่อนบ้าน ทำให้ตระหนักถึงปัญหาและวิเคราะห์ได้ว่า หลังการสร้างท่อก๊าซไทย-มาเลเซียจะเกิดอุตสาหกรรมต่อเนื่องตามมา โครงการดังกล่าวจะมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและวิถีชีวิตของตนและชุมชนจริง ๆ จึงเข้าร่วมต่อต้าน ซึ่งหลายคนกลายเป็นแกนนำการต่อสู้ที่เข้มแข็งในเวลาต่อมา เช่น ‘บังหมัด’ (ถอดบทเรียนครั้งที่ 3 วันที่ 15 กันยายน 2555 ณ ลานหอยเสียบ บ้านโคกสัก ตำบลสะกอม อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา) เล่าว่า “ได้ไปดูงานที่มาบตาพุด ทำให้รู้ว่ามันมีผลร้ายต่อหมู่บ้านยังไง จึงได้ศึกษาเรื่องนี้ตลอด และต่อต้านตั้งแต่ยังไม่ตั้งโรงแยกก๊าซ” ส่วน ‘บังรี’ เข้าร่วมต่อต้านเมื่อมีการประชาพิจารณ์ครั้งที่ 2 ก่อนที่จะตัดสินใจเข้าร่วม บังรีได้วิเคราะห์ข้อดีและข้อเสียของโครงการ ทั้งค้นคว้าด้วยตนเอง อ่านเอกสารที่ได้รับแจกจากโครงการ พูดคุยกับเพื่อนบ้าน เข้าร่วมฟังในเวทีที่มีการพูดถึงโครงการ และจุดเปลี่ยนที่สำคัญ คือ บังรีเห็นวิธีการประชาสัมพันธ์ของการปิโตรเลียมแห่งประเทศไทยที่แจกเงินชาวบ้านและพาชาวบ้านไปเที่ยว การกระทำแบบนี้บังรีมองว่าเป็นการซื้อชาวบ้านจึงตัดสินใจเข้าร่วมการคัดค้าน “เดิมบังรีเป็นครูสอนตาติกา ทำงานให้สังคมมาก่อน พอเข้าร่วมกับชาวบ้านที่คัดค้านชาวบ้านก็ยินดีมาก พูดอะไรชาวบ้านก็ฟัง โครงการนี้จะทำให้มีนิคมอุตสาหกรรมและอบายมุขจะตามมา ในหลักการศาสนากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า ห้ามเราไปสนับสนุนนักลงทุนที่เข้ามาเพื่อหวังผลกำไรจากเรา” (ถอดบทเรียนครั้งที่ 3 วันที่ 15 กันยายน 2555 ณ ลานหอยเสียบ บ้านโคกสัก ตำบลสะกอม อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา) และ ‘ระกิบ’ เข้าร่วมต่อต้านโครงการเพราะเห็นตัวอย่างจากนิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด ที่ผลกระทบของโครงการทำลายทั้งระบบนิเวศและความเป็นอยู่ของประชาชน

ตอนแรกที่ได้ข่าวว่าจะมีการตั้งโรงงานทอส่งก๊าซไทย-มาเลเซีย ก็คิดว่าไม่มีผลอะไรต่อตัวเอง แต่ก็จะมีข่าวมาจากหลายกระแส ว่าจะกับฟังกคนโน้นทีคนนี้ทีว่า ถ้าโรงงานมาตั้งอยู่มันจะไม่ดีกับชุมชน และบริเวณใกล้เคียงที่อาศัยอยู่ ว่าจะกับก็พยายามหาข้อมูล และที่วะกับเข้าร่วมการคัดค้านก็มาจากได้ข่าวมาพบตาพูด และข่าวไฟไหม้ที่ระยองว่ามันเกิดอันตรายจริง ๆ สารเคมี สารพิษต่าง ๆ มันทำลายระบบนิเวศ และทำลายความเป็นอยู่ของประชาชนด้วย ว่าจะกับก็เลยเข้าร่วมคัดค้านครั้งนี้

(ถอดบทเรียนครั้งที่ 3 วันที่ 15 กันยายน 2555 ณ ลานหอยเสียบ
บ้านโคกลัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา)

ตลอดระยะเวลา 5 ปีของการคัดค้าน กลุ่มต่อต้านโครงการทอก๊าซไทย-มาเลเซีย ได้รับประสบการณ์ต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เหตุการณ์เมื่อปลาย พ.ศ.2545 เจ้าหน้าที่รัฐได้ใช้ความรุนแรงเข้าสลายการชุมนุมอย่างสงบของประชาชน ในบริเวณโรงแรมเจบีหาดใหญ่ ขณะที่กำลังรื้อย่นหนังสือคัดค้านต่อนายกรัฐมนตรี จนชาวบ้านได้รับบาดเจ็บจำนวนมาก เหตุการณ์ครั้งนั้น ผนวกกับบทเรียนการต่อสู้ที่ผ่านมา ทำให้กลุ่มต่อต้านได้เรียนรู้วิธีการและเครื่องมือที่นำมาใช้จัดการกับความขัดแย้งในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ใช้หลักปฏิบัติทางศาสนา ใช้กระบวนการยุติธรรม และใช้เวทีปราศรัย การเรียนรู้บนเวทีปราศรัย ต้องใช้ทักษะในการพูดอธิบายอย่างมีเหตุผล ต้องมีหลักฐานอ้างอิงเพื่อไปหักล้างกับชุดความรู้ของหน่วยงานรัฐ ดังเช่น ‘นิเนาะ’ หนึ่งในแกนนำกลุ่มต่อต้านได้สะท้อนการเรียนรู้อย่างไม่เป็นทางการตอนหนึ่งว่า

วันนี้นักลุ่มทอก๊าซไทย-มาเลเซียฟ้องตำรวจอยู่ คดีระหว่างชาวบ้านกับตำรวจที่มีการตีกันที่โรงแรมเจบีหลายปีมาแล้ว เราสู้จนกระทั่งเราชนะ เราก็เลยฟ้องตำรวจกลับ ซึ่งเป็นคดีแรกของประเทศไทยด้วยซ้ำที่ชาวบ้านฟ้องตำรวจในกรณีนี้ ซึ่งตอนนั้นกำลังขึ้นศาลอยู่ ถ้าหากว่า นักศึกษาสนใจก็ลองไปเรียนรู้ว่า การขึ้นศาลนี้เขาทำยังไงกัน และชาวบ้านทำอะไร ทำไม่ไม่กลัวศาล ทำไม่ถึงไม่กลัวตำรวจ ทหาร ทำไม่ชาวบ้านกล้าที่จะเผชิญ อายากจะให้ไป

เรียนรู้ตรงนี้ เพราะว่าในห้องเรียนอาจจะไม่มีเรียน ไม่มีสอน แต่สิ่ง
เหล่านี้อยู่ข้างนอก นักศึกษาลองไปศึกษาดู
(ถอดบทเรียนครั้งที่ 2 วันที่ 18 กรกฎาคม 2555 ณ คณะ
มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ)

อย่างไรก็ตาม กลุ่มแกนนำมุสลิมและชาวบ้านไม่ได้เรียนรู้ตามลำพัง หากแต่ได้รับการ
ส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้จากองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น ฉายสไลด์ให้ดู แจกเอกสารให้อ่าน
ชวนมาอ่านและร่วมกันวิเคราะห์ ให้ศึกษกรณีตัวอย่างจากที่อื่น ๆ เชิญวิทยากรมาให้ความรู้
และช่วยฝึกฝนการพูดในที่ชุมชน ทำให้กลุ่มแกนนำมุสลิมเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็น
ได้ชัด เช่น รู้จักตั้งสมมติฐานหรือวิเคราะห์ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับชุมชนในอนาคต โดยใช้
สถานการณ์จากพื้นที่อื่นเป็นกรณีเปรียบเทียบ ซึ่งการเรียนรู้เหล่านี้ช่วยให้กลุ่มกลุ่มแกนนำ
มุสลิมมีทางเลือกและทางออกใหม่ ๆ ในการต่อสู้ต่อรองกับภาครัฐมากขึ้น

การต่อสู้ในมิติตาสนา กรณี ‘ทางวะกัฟ’ (พ.ศ.2546-2549)

หลังเกิดเหตุการณ์ความรุนแรงในปลาย พ.ศ.2545 เจ้าหน้าที่รัฐได้ฟ้องร้องกลุ่มต่อต้าน
โครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย จำนวนหลายคนในหลายกรณีหลายข้อหา พื้นที่ลานหอยเสียบ
จึงเป็นทั้งพื้นที่การต่อต้าน และเป็นศูนย์รวมในการดูแลช่วยเหลือกัน อย่างไรก็ตาม
เมื่อแกนนำมุสลิมกลุ่มหนึ่งตกเป็นจำเลยในสถานการณ์ความขัดแย้ง ส่งผลให้กลุ่มต่อต้านมี
จำนวนน้อยลง แต่มีชาวบ้านบางส่วนที่ยังคงปักหลักคัดค้าน ผู้เข้าร่วมการต่อต้านส่วนใหญ่
มาจากฐานครัวเรือนเป็นหลัก ซึ่งในภาวะที่ยากลำบากเช่นนี้ ผู้หญิงเป็นกำลังสำคัญในการ
ต่อสู้และหลายคนกลายเป็นผู้นำแนวหน้า ผู้หญิงที่เข้าร่วมโครงการต้องจัดการกับภารกิจ
การเป็นแม่และเมีย บางคนต้องฝากลูกให้ญาติช่วยดูแล ส่วนตนเองมาทำหน้าที่เป็นแม่ครัว
ให้กับกลุ่ม บางครอบครัวมาทั้งสามีภรรยา บางครอบครัวมาร่วมคัดค้านกันหมดทั้งบ้าน ดัง
เช่น ‘แม่นะนะ’ เข้าร่วมต่อต้านตั้งแต่ปี 2542 “กะ (พี่) ช่วยเป็นแม่ครัวหลังการประชาพิจารณ์
ครั้งที่ 2 มาพักมากินมานอนกันที่ลานหอยเสียบ” (ถอดบทเรียนครั้งที่ 3 วันที่ 15 กันยายน
2555 ณ ลานหอยเสียบ บ้านโคกลัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา) จนกระทั่ง
บริษัท ทรานส์ไทย-มาเลเซีย (ประเทศไทย) จำกัด ได้เข้ามาทำรั้วปิดกั้น ‘ทางวะกัฟ’ จำนวน
4 เส้นทาง เพื่อก่อสร้างท่อส่งก๊าซและโรงแยกก๊าซธรรมชาติไทย-มาเลเซีย เส้นทางดังกล่าว
ชาวบ้านตำบลลิ้งชัน และตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา ใช้สัญจรมานานหลาย

สิบปี แต่หลังการปิดล้อมพื้นที่ ชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ดังเดิม ‘ทางวะกัฟ’ จึงกลายเป็นเส้นทางแห่งความขัดแย้งครั้งใหม่ระหว่างชาวบ้านกับภาครัฐ

การเลือก ‘ทางวะกัฟ’ ขึ้นมาเป็นเนื้อหาการต่อสู้มีความละเอียดอ่อนอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับศาสนา แต่ในช่วงเริ่มต้นพลังการต่อสู้ของกลุ่มลดลงอย่างมาก กลุ่มแกนนำมุสลิมต้องกลับไปสร้างฐานมวลชนใหม่ โดยช่วยกันประสานชุมชนที่ละจุด ตระเวนไปตามหมู่บ้าน ปอเนาะและมีสยิดต่าง ๆ รวมทั้งจัดเวทีให้ความรู้ในจังหวัดสงขลา และสามารถจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยมีผู้รู้ด้านศาสนาเป็นแกนนำในการอธิบายเรื่อง ‘ทางวะกัฟ’ [19] การใช้เนื้อหาศาสนาสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทและหน้าที่ของมุสลิมซึ่งต้องปกป้องหลักการทางศาสนาเป็นการระดมมวลชนรูปแบบหนึ่ง ทำให้กลุ่มต่อต้านมีพลังร่วมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว มุมมองของชาวมุสลิมเชื่อว่า ‘ทางวะกัฟ’ เป็นเส้นทางที่เจ้าของที่ดินอุทิศแด่พระผู้เป็นเจ้า ให้ผู้คนในละแวกนั้นใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น เดินทางไปทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงวัว หาชของป่า นำกระจุตไปจักสาน ไปจับสัตว์น้ำในพรุ และขนส่งสินค้าทางการเกษตร ทางวะกัฟจึงเป็นเส้นทางสำคัญในการดำเนินวิถีเกษตรกรรมของชาวบ้านมาอย่างยาวนาน ซึ่งต่างยอมรับและเข้าใจตรงกันจนถึงลูกหลานรุ่นหลัง ปัจจุบัน (พ.ศ.2557) ยังมีทายาทรวมทั้งพยานบุคคลสามารถยืนยันได้ว่าบรรพบุรุษของตนได้วะกัฟเอาไว้

ทายาทผู้วะกัฟ เล่าว่า ปู่ได้วะกัฟให้เป็นเส้นทางเดินสาธารณะ เพราะในอดีตไม่มีเส้นทางเดินสายอื่น จึงได้วะกัฟคันทนาของตนให้กับส่วนรวม พร้อมทั้งมีคำสั่งสืบทอดต่อ ๆ กันมาว่า ห้ามลูกหลานหรือใครปิดกั้นเส้นทางโดยเด็ดขาด จากนั้นเจ้าของที่ดินคนอื่น ๆ ที่มีที่ดินอยู่ในแนวเดียวกันกับเส้นทางที่ปู่วะกัฟไว้ก็ได้วะกัฟเพิ่มเติมเพื่อให้ทางกว้างขึ้น จนมีระยะยาวไกลดังปัจจุบัน เส้นทางเหล่านี้มีชื่อเรียกต่างกันไป เช่น เรียกตามชื่อเจ้าของเดิม จนติดปากว่า ‘ทางโต๊ะ นิหะมะ’ หรือเรียกตามชื่อต้นไม้ที่เป็นลักษณะเด่นในบริเวณนั้นว่า ‘ทางต้นท่อน’ [20] ‘ทางวะกัฟ’ ไม่ใช่เส้นทางสัญจรไปมาธรรมดา หากแต่เป็นเส้นทางที่มีความหมายทางศาสนาของชนมุสลิมซึ่งเกิดจากความศรัทธา จึงมอบที่ดินบางส่วนที่เป็นกรรมสิทธิ์ของตนกลับคืนสู่อัลเลาะห์ เพื่อให้เป็นประโยชน์สำหรับเพื่อนมนุษย์ การเข้าไปครอบครองที่ดินดังกล่าว โดยไม่คำนึงถึงประวัติศาสตร์ของพื้นที่ จึงเป็นเรื่องที่ชาวบ้านที่นั่นยอมรับไม่ได้

กรณี ‘ทางวะกัฟ’ สะท้อนว่า การคัดค้านของกลุ่มแกนนำมุสลิมและชาวบ้านไม่เพียงมีจุดมุ่งหมายเพื่อรักษาทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และความสงบสุขในบ้านเกิดของ

ตนเท่านั้น หากแต่เหตุผลในการต่อต้านได้เพิ่มความเข้มข้นไปสู่เรื่องความถูกต้องตามหลักการของศาสนาอิสลาม ผู้นำศาสนาหลายคนในพื้นที่ได้เข้าร่วมการต่อสู้โดยในช่วงแรก ผู้นำศาสนามีบทบาทในการอธิบายเชื่อมโยงความสัมพันธ์เรื่องศาสนากับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ต่อมาเมื่อบริษัทก่อสร้างท่อส่งก๊าซและโรงแยกก๊าซธรรมชาติไทย-มาเลเซีย เข้าครอบครองพื้นที่ซ้อนทับ ‘ทางะกัฟ’ ผู้นำศาสนาทำหน้าที่ให้ความรู้เรื่องการวะกัฟ เพื่อให้คนมุสลิมได้เข้าใจหลักศาสนาเกี่ยวกับการวะกัฟอย่างถูกต้อง ต่อมากลุ่มแกนนำมุสลิมได้เปลี่ยนชื่อเรียกกลุ่มให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป คือ จากกลุ่มต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย เป็นกลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินวะกัฟ ดังคำสะท้อนของ ‘บังรี’ ว่า

เรื่องการต่อสู้คัดค้านโครงการนั้นเป็นเรื่องใหม่ของชุมชน เรามีหน้าที่เอาหลักการศาสนาเข้าไปเชื่อมโยงให้รู้ นอกจากนี้ยังสอนหลักการใช้ชีวิตด้วย สอนที่มีสือดลานหอยเสียบ หลักการศาสนามีว่า การพิทักษ์ไว้ซึ่งแผ่นดินบ้านเกิดเป็นส่วนหนึ่งของศาสนา คือ ศาสนากำชับให้เราปกป้องแผ่นดินบ้านเกิด หากเราไม่ปกป้องบ้านที่กำลังจะมีอบายมุขเท่ากับเราขาดศรัทธา ส่วนเรื่องวะกัฟ เดิมที่ชาวบ้านไม่รู้ว่ามีที่ดินวะกัฟ แต่เราเห็นหนังสือขอแลกเปลี่ยนเส้นทางเพื่อสร้างโรงแยกก๊าซ เราเลยพากันหาข้อมูลให้ถ่องแท้ และกระจายความรู้ให้ชุมชน เรามั่นใจว่าเราถูกต้องเพราะมีพยานในกา

วะกัฟ มีผู้ให้วะกัฟ จึงเป็นหน้าที่ของมุสลิมทุกคนที่จะต้องปกป้องที่ดินวะกัฟ เพราะพอเราวะกัฟ ก็เท่ากับเราคืนสิทธิ์ให้อัลเลาะห์ทันที คนวะกัฟจะได้ความดี คุณความดีจะคงอยู่ตลอดไป

(ถอดบทเรียนครั้งที่ 3 วันที่ 15 กันยายน 2555 ณ ลานหอยเสียบ บ้านโคกสัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา)

กลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินวะกัฟใช้กระบวนการทางศาสนาเป็นเครื่องมือ เพื่อขอคืนที่ดินซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนรวมของชุมชนคืนจากหน่วยงานรัฐ โดยช่วยกันค้นหาข้อมูลหลักฐานอ้างอิงตามหลักการศาสนา ซึ่งพบว่า ที่ดินวะกัฟของชุมชนเป็นวะกัฟยารียะ ที่เจ้าของอุทิศแด่พระผู้เป็นเจ้า เพื่อให้ประชาชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยไม่มีเงื่อนไขใด ๆ ทั้งสิ้น เจ้าของเดิมหรือผู้หนึ่งผู้ใดก็ไม่มีสิทธิ์ครอบครองอีกต่อไป อีกทั้งไม่สามารถซื้อขายแลกเปลี่ยนโอน หรือเปลี่ยนแปลงใด ๆ ได้จนถึงวันสิ้นโลก นอกจากนี้ ที่ดินดังกล่าว ยังมีส่วนประกอบ

ที่ชัดเจนถูกต้อง ทั้งผู้วะกัฟ สิ่งที่ถูกวะกัฟ ถ้อยคำที่ใช้ในการวะกัฟ และผู้รับรู้การวะกัฟ กลุ่มปกป้องเห็นว่า “เมื่อทุกอย่างถูกต้อง การเรียกร้องความยุติธรรมจึงเริ่มขึ้น หากชาวมุสลิมคนใด ที่รู้ว่ามิตินวะกัฟแล้วยังนิ่งเฉย ไม่ช่วยกันถือว่าบาป” (ถอดบทเรียนครั้งที่ 4 วันที่ 20 พฤศจิกายน 2556 บ้านสะกอม ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา) กระบวนการปกป้องที่ดินวะกัฟตั้งอยู่บนหลักศรัทธาในศาสนา และหลักการเสียสละเพื่อส่วนรวม มีกลุ่มอาสาสมัครเข้ามาทำงานเพื่อทวงคืนสิทธิชุมชนในการใช้ทางวะกัฟให้เป็นไปตามเจตนารมณ์ของผู้วะกัฟ และหลักธรรมอิสลาม ต่างคนต่างมาด้วยความสำนึกในหน้าที่ของมุสลิมที่ต้องปกป้องศาสนา มีการแบ่งบทบาทการทำงานด้านต่าง ๆ เช่น กลุ่มผู้นำการคัดค้าน กลุ่มศึกษาหาข้อมูล กลุ่มจัดทำเอกสารเผยแพร่ กลุ่มกระจายข้อมูลที่ถูกต้องให้รับรู้ร่วมกัน และกลุ่มประชาสัมพันธ์เพื่อติดต่อสื่อสารกับองค์กรพันธมิตรอื่น ๆ

บังเหิม ในฐานะศาสนิกชนอิสลาม เมื่อทราบว่าที่ดินวะกัฟจะมีคนมาครอบครองเป็นเจ้าของ ถ้าคนอิสลามรู้แล้วไม่ทวงเอาคืน ถือว่าเป็นบาปติดตัว ก็เลยเป็นคนหนึ่งที่ทวงคืน เพื่อความถูกต้อง และทุกครั้งที่มีกิจกรรมก็จะออกเงินเอง ใช้เงินส่วนตัวกันทั้งนั้น ครอบครัวยุ่สลับเปลี่ยนกัน บางทีสามีช่วยทำมาหากิน ภรรยาออกไปต่อสู้อยู่ หรือสู้กันทั้งครอบครัว ลูกอยู่บ้านหาปลา พอเงินหมดก็กลับบ้านไปเอาเงินที่ลูก และกลับมาต่อสู้อยู่ ชาวบ้านที่มาต่างถือข้าวหอมมาชุมนุมทั้งนั้น ไม่มีใครบังคับหรือจ้าง ไม่มีหน่วยงานไหนมาช่วยเหลือ ถ้ามว่าแพ้หรือชนะ บังเหิมคิดว่า การต่อสู้สำคัญเท่ากับ ความอยู่รอดของคนในชุมชนและลูกหลาน

(ถอดบทเรียนครั้งที่ 4 วันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2556 ณ ลาน
หอยเสียบ บ้านโคกหลัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา)

นอกจากนี้ วิธีการต่อสู้ของกลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินวะกัฟยังได้เชื่อมโยงหลักศาสนาเข้ากับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมมุสลิม พวกเขาพยายามสะท้อนผลกระทบจากโครงการที่มีต่อสังคมมุสลิมในแง่มุมต่าง ๆ โดยเฉพาะแรงงานต่างศาสนาที่เข้ามาทำงานในพื้นที่ จะไม่เข้าใจขนบธรรมเนียม ประเพณี และวิถีปฏิบัติตามหลักศาสนาของมุสลิมท้องถิ่น แรงงานเหล่านั้นอาจประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ไม่สมควรในชุมชน หรือเป็นตัวอย่างที่ไม่ดีแก่เด็กและเยาวชนมุสลิม การต่อสู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิมจึงมีความหมายมากกว่าการทวง

คืนที่ดินวะกัฟ หากแต่หมายรวมถึงการป้องกันความไม่ดีที่จะเกิดขึ้นกับชุมชนมุสลิมด้วยการช่วงชิงความหมายกรณีที่ดินวะกัฟระหว่างภาครัฐกับภาคประชาชนดำเนินไปอย่างเข้มข้น กลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินวะกัฟ ใช้วิธีการเพิ่มกำลังกลุ่มด้วยการสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักการของศาสนาอิสลาม มีการใช้หลักศาสนาเป็นเครื่องมือ เช่น การละหมาด การสวดตอวาร์ รวมทั้งการค้นหาข้อมูลหลักฐาน และตรวจสอบจนมั่นใจว่าถูกต้อง จึงนำมาอ้างอิง หักล้าง ในขณะที่ภาครัฐใช้วิธีการช่วงชิงมวลชนให้เห็นด้วยและมาเข้าร่วมเป็นพวกเดียวกันกับโครงการฯ เช่น พาชาวบ้านไปทัศนศึกษา ให้คำมั่นสัญญาว่าชาวบ้านจะได้ซื้อก๊าซในราคาถูก และส่งเสริมกิจกรรมกลุ่มของชาวบ้านในรูปของเงินทุนสนับสนุน อาทิ กลุ่มเย็บผ้า กลุ่มทำขนม และกลุ่มเลี้ยงปลากระพงในกระชัง การช่วงชิงฐานมวลชนด้วยวิธีการต่าง ๆ เหล่านี้ ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ของคนในชุมชน เช่น ก่อให้เกิดความแตกแยกในครอบครัวและเครือญาติ บรรทัดฐานของชุมชนจากที่เคยช่วยเหลือพึ่งพากันเปลี่ยนไปทำเพื่อเงิน ชาวบ้านแบ่งออกเป็นฝักฝ่าย และมีการแยกตัวกันอย่างชัดเจน ส่งผลให้พลังของกลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินวะกัฟค่อย ๆ ลดจำนวนลงในเวลาต่อมา

เมื่อโครงการก่อสร้างแล้ว ชุมชนมุสลิมจะอยู่อย่างไรในละแวกนั้น คนงานต่างศาสนา เขาจะเข้าใจหรือว่ามุสลิมอยู่อย่างไร หากมาทำความเสียหายให้กับชุมชน เข้ามากินเหล้ามาเมา มาผิดประเวณี เหล่านี้เกิดความเสียหายในชุมชนมาก ชุมชนก็เหมือนกัน เมื่อสิ่งเหล่านี้เข้ามายั่วยวนมุสลิมก็พลอยเป็นกับเขาด้วย ตรงนี้เป็นการทำร้ายกัน ส่วนการหยียนเงินทองให้ชาวบ้าน ทำให้ชุมชนเกิดการแตกแยก ผัวกับเมียทะเลาะกัน ด่ากัน พ่อกับแม่ไม่ลงรอยกันในด้านความคิด เกิดความระส่ำระสาย มีปัญหาในครอบครัว สังคมมุสลิมไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเหมือนแต่ก่อน ในอดีตชุมชนเราใช้วิถีชีวิตด้วยการช่วยเหลือกันซึ่งกันและกันตามหลักศาสนา เราไม่คิดค่าแรงของเราเป็นราคาเงิน แต่ตอนนี้แม้กระทั่ง ล้างจานในงานเมาลิตก็ยืมเอาเงินกัน ลองคิดดูเป็นถึงขนาดนี้

(ถอดบทเรียนครั้งที่ 3 วันที่ 15 กันยายน 2555 ณ ลานหอย
เลียบ บ้าน โคกสลัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา)

อย่างไรก็ตาม กลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินวะกัฟ ไม่ได้ย่อท้อต่อปัญหาที่เกิดขึ้น แม้มีผู้ร่วมต่อต้านน้อยลง กลุ่มแกนนำมุสลิมพยายามหาช่องทางสร้างกลไกการต่อรองหลาย ๆ ทาง เช่น การมีส่วนร่วมกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นในการทวงคืนที่ดินวะกัฟ การอาศัยผู้นำที่มีบทบาทสำคัญทางศาสนาเป็นที่พึ่ง ด้วยการผลักดันผ่านทางคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด ทำหนังสือร้องเรียนไปยังสำนักจุฬาราชมนตรี เดินทางไปพูดคุยกับคนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ สำนักจุฬาราชมนตรี และจัดเวทีแถลงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการวะกัฟที่หมู่บ้านมุสลิมในกรุงเทพฯ แต่หลักฐานคำอ้างอิงของพยานและทายาทผู้วะกัฟที่กลุ่มแกนนำมุสลิมและชาวบ้านนำมายืนยัน กลับถูกหักล้างด้วยคำวินิจฉัยของสำนักจุฬาราชมนตรี เมื่อวันที่ 22 มีนาคม 2547 ที่มีความเห็นว่า ที่ดินที่ชาวบ้านอ้างว่าเป็นที่ดินวะกัฟนั้น ไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าเป็นที่ดินวะกัฟ และหากแลกเปลี่ยนที่ดินดังกล่าว ให้เป็นประโยชน์กับส่วนรวมก็สามารถทำได้ คำวินิจฉัยข้างต้น มีส่วนชี้นำให้สำนักงานที่ดินมีความเห็นอนุญาตให้บริษัททรานส์ ไทย-มาเลเซีย (ประเทศไทย) จำกัด ใช้ที่ดินสาธารณะประโยชน์ได้ แม้จะถูกต่อต้านคัดค้านอย่างต่อเนื่องจากประชาชนและกลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินวะกัฟก็ตาม ประมาณกลาง พ.ศ. 2549 มีการออกพระราชกฤษฎีกาก่อนสภาพที่ดินอันเป็นสาธารณะสมบัติสำหรับพลเมืองใช้ร่วมกัน ในท้องที่ตำบลตลิ่งชัน และตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา ทำให้ชาวบ้านต้องจ่ายอมสุญเสีย ‘ทางวะกัฟ’ โดยไม่อาจจะฝ่าฝืนได้ แต่การบังคับใช้กฎหมายดังกล่าว ยังเป็นเรื่องที่ค้างคาใจชาวบ้านตลอดมา

กระบวนการเรียนรู้เพื่อการปลดปล่อย (พ.ศ.2550-2557) : บทเรียนจากกลุ่มแกนนำมุสลิม

การสูญเสียพื้นที่สาธารณะหรือทางวะกัฟของชุมชน หลังการประกาศพระราชกฤษฎีกาก่อนสภาพที่ดินใน พ.ศ.2549 ไม่ได้ทำให้จิตวิญญาณการต่อสู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิมสูญสิ้นไปด้วย ในทางตรงกันข้าม การที่ผู้นำศาสนาอิสลามระดับสูงสุดของประเทศในสมัยนั้น ตีความกรณีที่ดินวะกัฟ สวนทางกับหลักการศาสนาที่คนมุสลิมเคยรู้ เคยเข้าใจ และเคยเชื่อมาก่อน ความสงสัยในความรู้เรื่องการวะกัฟ ได้กระตุ้นให้กลุ่มแกนนำมุสลิมเกิดความต้องการตระหนักรู้ในตนเองสูงขึ้น และเกิดแรงจูงใจที่จะเรียนรู้ด้วยตนเอง ซึ่งแรงขับเหล่านี้เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญให้กลุ่มแกนนำมุสลิมเริ่มย้อนคิดทบทวนบทเรียนตั้งแต่เริ่มทำกิจกรรมคัดค้าน การก่อตั้งกลุ่มต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย จนถึงกลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดิน

วกะฬ ระยะเวลาการเรียนรู้เกือบสองทศวรรษ (พ.ศ.2541-2557) ทำให้พวกเขาได้รับประสบการณ์ต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้หลักศานานำทางการต่อสู้ จนสามารถเปลี่ยนความคิดจากชาวบ้านธรรมดาที่เป็นผู้ได้รับผลกระทบจากโครงการขนาดใหญ่ของภาครัฐ มาเป็นผู้ค้นหาความจริง ศึกษาจริง จนรู้และสามารถอธิบายเหตุผลได้ ไม่เชื่อหรือคล้อยตามคำพูดของผู้นำ (ศาสนา) องค์กรศาสนา หน่วยงานภาครัฐ หรือสื่อมวลชนโดยไม่ศึกษาก่อน [21] นอกจากนี้ กลุ่มแกนนำมุสลิมยังได้เรียนรู้จากความขัดแย้งที่ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน บทเรียนจากความขัดแย้งดังกล่าว ได้เปลี่ยนมุมมองของพวกเขาจากการต่อสู้แบบชั่วคราวกันข้าม ไปสู่การเรียนรู้เพื่อเปลี่ยนแปลงตนเอง และเปลี่ยนพื้นที่ลานหอยเสียบให้เป็นลานเสวนาที่ทุกคนจะร่วมเรียนรู้และนำความรู้มาพูดคุยแลกเปลี่ยนกัน

วงเสวนาเกิดจากกลุ่มแกนนำมุสลิมที่ร่วมกันต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซียหลายหมู่บ้าน เช่น บ้านปากบาง บ้านบ่อโชน บ้านสะกอม ตำบลสะกอม บ้านปางาม ตำบลตลิ่งชัน และบ้านควนหัวช้าง ตำบลคลองเปี้ยะ อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา คนเหล่านี้มาจากหลายอาชีพ เช่น ค้าขายเสื้อผ้ามือสอง เป็นคนจดหัวคิวรถโดยสารประจำทาง (อำเภोजะนะ-อำเภอลาดใหญ่) ทำนา ทำสวน ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ และทำประมงพื้นบ้าน การเสวนาแต่ละครั้งมีสมาชิกเข้าร่วมประมาณ 7-12 คน ปกติแล้วกลุ่มมีการพบปะเสวนากันทุกวันจันทร์ ตั้งแต่เวลาประมาณบ่ายโมงไปจนถึงสี่โมงเย็น ในสถานที่ที่พวกเขาเรียกว่าอาคารอเนกประสงค์ลานหอยเสียบ สมาชิกแต่ละคนจะนำขนมกับกาแฟมารับประทานร่วมกัน แล้วแต่ใครจะหาอะไรมาได้ และพวกเขายังมีผักปลาผัดกันให้น่ากลับไปทำเป็นอาหารเย็นที่บ้าน การเปิดเสวนาเริ่มขึ้นหลังจากทุกคนร่วมตีความแพกกับขนมและได้ถามสารทุกข์สุกดิบกันแล้ว โดยมอบให้ผู้อาวุโสในกลุ่มเป็นผู้อ่านฟาติฮะห์ ซึ่งเป็นซูเราะห์หรือบทหนึ่งในอัลกุรอาน เพื่อระลึกถึงองค์อัลเลาะห์ และขอให้องค์อัลเลาะห์ให้พรแก่พวกเขา เพื่อให้การประชุมดำเนินไปได้อย่างราบรื่น สามารถคิดวางแผนงานได้อย่างปลอดภัยและสร้างสรรค์ (ถอดบทเรียนครั้งที่ 1 วันที่ 11 มิถุนายน 2555 ณ ลานหอยเสียบ บ้านโคกสัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา)

ทุกคนในกลุ่มเสวนาได้ร่วมแบ่งปันประสบการณ์ที่มีมาก่อน และประสบการณ์ในปัจจุบัน ประสบการณ์ที่มีมาก่อน ส่วนใหญ่เกิดจากกิจกรรมในช่วงต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย จนถึงการปกป้องหวงคืนที่ดินวะกัฟ การเข้าร่วมกิจกรรมอย่างสม่ำเสมอตลอดช่วงระยะเวลา 9 ปี (พ.ศ.2541-2549) เช่น กิจกรรมการประชุม ช่วยให้พวกเขาได้ฝึกความ

อดทนในการอ่านเอกสารยาก ๆ เพื่อเป็นเนื้อหาในการประชุม ได้ฝึกฟังและฝึกคิด บรรยายการประชุมค่อย ๆ เปลี่ยนจากที่แย่งกันพูด หรือพูดสวนกันไปสวนกันมา เริ่มมีการหยุดฟังเวลาที่คนอื่นพูด ทำให้เห็นความพร้อมที่จะร่วมเรียนรู้กับผู้อื่นมากขึ้น การประชุมจึงเปิดโอกาสให้ทุกคนได้พูด ได้ใช้เหตุผลถกเถียงกันไปถกกันมา มีการใช้อารมณ์น้อยลง มีความอดกลั้นต่อความเห็นต่างของเพื่อนมากขึ้น และยังให้ความสำคัญกับความเห็นต่างของคน ๆ เดียวหรือเสียงส่วนน้อย หากเห็นว่าแนวทางนั้นเป็นแนวทางที่เหมาะสมก็สามารถเปลี่ยนจากเสียงส่วนใหญ่ไปตามเหตุผลของเสียงส่วนน้อยได้ วงประชุมของกลุ่ม เสียงส่วนใหญ่อาจจะไม่ชนะเสมอไป แม้จะมีการลงมติแล้วก็ตาม หากสังเกตว่ายังมีใครในกลุ่มมีสีหน้าท่าทางไม่สบายใจก็จะกลับมาคุยกันใหม่เพื่อหาทางแก้ปัญหา นั่นคือ การประชุมจะไม่จบลงง่าย ๆ ซึ่งวิธีการประชุมแบบนี้เป็นวิธีหนึ่งที่ทำให้พวกเขาเกิดการเรียนรู้ มีความเข้าใจและเอื้ออาทรต่อกัน และยังพัฒนาจนสามารถจัดประชุมกันเองได้ อีกทั้งกลุ่มแกนนำยังไปเรียนรู้กับกลุ่มอื่น บางคนเริ่มเป็นวิทยากร เช่น ‘ยิตะ’ และ ‘นิเนาะ’ กิจกรรมการศึกษาค้นคว้าหาข้อมูล ข้อเท็จจริง และความรู้ต่าง ๆ ช่วยให้พวกเขาเกิดทักษะการคิดวิเคราะห์ ส่วนกิจกรรมการฝึกพูดให้กับเยาวชน ซึ่งกลุ่มแกนนำอยู่ด้วยทุกครั้ง กลุ่มแกนนำเหล่านั้นก็จะถูกกระบวนการฝึกพูดจัดการไปด้วย ทำให้มีความกล้าพูดเกิดขึ้น สำหรับกิจกรรมการอ่าน กลุ่มแกนนำมุสลิมจะนำเอกสารที่ได้จากกระบวนการต่อต้านทั้งหมดมาอ่าน เพราะพวกเขารู้ว่าจำเป็นต้องใช้เนื้อหาจากเอกสารเป็นเครื่องมือต่อสู้กับภาครัฐ คนอายุ 60-70 ปี ที่อ่านหนังสือไม่ออก หรือมองไม่ค่อยเห็น จะให้ลูกหลานอ่านให้ฟัง นอกจากนี้ การเรียนรู้ยังเกิดจากการค้นคว้าเรื่องศาสนาจากหนังสือตำราต่าง ๆ การเชิญผู้รู้มาแลกเปลี่ยนความรู้ ทำให้กลุ่มแกนนำมุสลิมได้เรียนรู้อย่างมั่นใจ กิจกรรมเหล่านี้จึงเป็นประสบการณ์ร่วมกันหมด และเป็นส่วนสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ด้วย

ผลการถอดบทเรียน พบว่า แกนนำมุสลิมแต่ละคนมีศักยภาพมาก สมาชิกบางคนแม้สูงวัยแต่สติปัญญายังแจ่มชัด เช่น ‘จูเด็น’ อายุ 70 ปี เป็นคนบ้านสะกอม มีอุดมการณ์ในการดำเนินชีวิต ใจเย็น และสุขุมตามวัย การเรียนรู้ของจูเด็น เกิดจากการเข้าร่วมกิจกรรมอยู่เสมอ เกิดจากกระบวนการติดตามความเคลื่อนไหวจากข้อมูลสารสนเทศต่าง ๆ และนำข้อมูลมาถ่ายทอดเอกสารให้อ่านกัน การใช้ข่าวสารตรงนี้เป็นส่วนหนึ่งของการเรียนรู้ แม้ว่าการต่อสู้ผ่านไป 17 ปี จูเด็นยังทำตัวพร้อมเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา ยังคงอ่านหนังสือ เข้าร่วมวงเสวนา และสามารถจับประเด็นจากการแลกเปลี่ยนในวงเสวนาได้อย่างแหลมคม

‘ยิด๊ะ’ อายุ 59 ปี เป็นคนบ้านควนหัวช้าง การติดตามข้อมูลข่าวสารโครงการก่อสร้างท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ตั้งแต่เริ่มต้นต่อเนื่อง ได้เปลี่ยนยิด๊ะจากกลุ่มสนับสนุนโครงการมาเป็นผู้คัดค้านโครงการ และเป็นตัวหลักในกลุ่มแกนนำด้วย ยิด๊ะมีจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ มีความสามารถในการแต่งเพลง แต่งกลอน และวาดภาพการ์ตูนประกอบเรื่องราวการต่อสู้ตั้งแต่เริ่มกลุ่มต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซียจนถึงกลุ่มปกป้องทวงคืนที่ดินฉะกัฟ วิธีการส่งผ่านและกระจายเรื่องเล่าสู่คนกลุ่มต่าง ๆ ยิด๊ะไปแจกจ่ายด้วยตนเอง ตามท่ารถเมย์ รถสองแถว หรือในเวทีปราศรัยต่าง ๆ การเรียนรู้ของยิด๊ะเกิดจากแรงจูงใจของครอบครัว ซึ่งเคยมีปัญหามาก่อนหน้านี้ แต่ยิด๊ะมีกำลังใจลุกขึ้นสู้และผ่านพ้นมาได้ นอกจากนี้ ยิด๊ะยังมีประสบการณ์ร่วมเครือข่ายทั้งในประเทศและต่างประเทศ ทำให้ยิด๊ะได้รับการยอมรับจากสังคม โดยได้รับเชิญเป็นวิทยากรให้ความรู้ และให้กำลังใจแก่ชุมชนอื่นที่ประสบปัญหาคล้ายกัน ยิด๊ะมีมุมมองว่าการกลับไปสู่ความเป็นชุมชนเข้มแข็ง ต้องเป็นชุมชนที่ยึดหลักศาสนา คนในชุมชนต้องเป็นผู้ให้มากกว่าผู้รับ สมัยก่อนที่ยังไม่มีโครงการพัฒนาภาคใต้ ชาวบ้านช่วยกันลงขันให้มัสยิด เช่น รายได้จากกรรุดยางเจ็ดวัน มอบให้มัสยิดหนึ่งวัน เงินนี้เป็นเงินบริสุทธิ์ที่องค์กรมัสยิดสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้โดยไม่ผิดหลักศาสนา

ภาพที่ 1 เรื่องเล่าผ่านภาพโดยยิด๊ะ

‘บังโ๊ะ’ เป็นคนบ้านปากบาง ก่อนเข้าร่วมการต่อต้าน บังโ๊ะเขียนและอ่านหนังสือได้น้อยมาก แต่มีทักษะในการเล่าเรื่อง ในยามที่ต้องเผชิญหน้ากับเจ้าหน้าที่รัฐที่มีความชำนาญในการเขียนและการพูด บังโ๊ะไม่สามารถโต้แย้งได้ในวงประชุมก็จับใจความสำคัญของประเด็นหรือเนื้อหาหลักไม่ค่อยได้ แต่บังโ๊ะสามารถจับอารมณ์ความรู้สึกบางอย่างของผู้เข้าร่วมประชุมได้ กระบวนการเรียนรู้ของบังโ๊ะเกิดจากการได้เห็นตัวอย่าง จนมีประสบการณ์มากขึ้น ๆ นอกจากนี้ บังโ๊ะยังเกิดการเรียนรู้จากประสบการณ์ของตน คือ เรียนรู้การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ที่ส่งผลกระทบต่อการทำมาหากินของเขา บังโ๊ะสังเกตได้ว่า หลังจากท่อส่งก๊าซและโรงแยกก๊าซเข้ามา ตั้งในพื้นที่ความผิดปกติอย่างหนึ่งที่เห็นชัดเจน คือ สัตว์น้ำลดลง ทำให้วิถีชีวิตชาวประมงพื้นบ้านที่ล่าปากอยู่แล้วต้องล่าปากมากกว่าเดิม จนกระทั่งเมื่อต่อสู้เรื่องที่ดินจะกฟ บังโ๊ะได้เรียนรู้เรื่องความไม่เท่าเทียมกัน เขาเห็นว่ากลุ่มชาวบ้านไม่มีอำนาจที่จะไปต่อรองกับอิทธิพลของกลุ่มนายทุนและภาครัฐ ได้เรียนรู้วิธีการพูด ทำให้รู้จักเรียบเรียงคำพูดดีขึ้น และเรียนรู้ว่าจะพูดอย่างไร บังโ๊ะเรียนรู้จนก้าวมาถึงจุดที่กล้าลุกขึ้นพูดปราศรัยบนเวที และสามารถพูดอธิบายได้ดี

‘นิเนาะ’ เป็นคนบ้านปากบางเช่นเดียวกับบังโ๊ะ ‘นิเนาะ’ มีอาชีพขายเสื้อผ้ามือสองและเลี้ยงปลากระพงเป็นรายได้เสริม นิเนาะเริ่มต้นชีวิตการต่อสู้ด้วยการสร้างความเข้าใจกับสมาชิกในครอบครัว จนครอบครัวยอมรับ และส่งเสริมอุดมการณ์เพื่อบ้านเกิดของเธอ กระบวนการเรียนรู้ของนิเนาะเกิดจากการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง เช่น ดูข่าว อ่านหนังสือกฎหมาย ตำราศาสนา เข้าร่วมฟังการบรรยายเรื่องสิ่งแวดล้อม เรียนรู้จากเพื่อนบ้าน แลกเปลี่ยนกับผู้รู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคนอื่น ๆ ในที่ประชุม และยังได้ประสบการณ์จากการไปพูดคุยแลกเปลี่ยนกับกลุ่มคนข้างนอกชุมชน ทำให้นิเนาะเห็นกระบวนการประชุม และนำมาปรับใช้กับการประชุมของกลุ่ม เนื้อหาการประชุมของกลุ่มแกนนำในช่วงหลังจึงสอดคล้องตรงการวางแผนการทำงาน ขั้นตอนการทำงานที่จะไปให้ถึงเป้าหมาย และมีการคิดวิเคราะห์เพื่อแก้ปัญหามากขึ้น นอกจากนี้ นิเนาะยังมีความสามารถในการเขียนแถลงการณ์ เขียนจดหมาย ร่างคำประกาศต่าง ๆ หรือบันทึกเนื้อหาต่าง ๆ ได้อย่างเข้าใจและทำได้รวดเร็ว ทักษะเหล่านี้ ส่งเสริมให้นิเนาะเป็นคนกล้าคิด กล้าพูด กล้าทำ และกำหนดบทบาทของตนเองในการมุ่งทำประโยชน์ต่อส่วนรวม

‘วะกบ’ เป็นคนบ้านป่างาม การเข้าร่วมต่อต้านโครงการต่อต้านโครงการท่อก๊าซไทย-มาเลเซีย ทำให้วะกบเข้าสู่ กระบวนการเรียนรู้ร่วมกับแกนนำคนอื่น ๆ ด้วย วะกบชอบ

ดูโทรทัศน์ จึงเริ่มเรียนรู้จากโทรทัศน์ และกระบวนการเรียนรู้ตรงนั้น ทำให้การดูโทรทัศน์ เริ่มเปลี่ยนจากเดิมดูแต่ละคร กลายเป็นคนติดตามข่าวสารบ้านเมือง ให้ความใส่ใจกับข่าว ความเดือดร้อน ข่าวประทุ้งจากเหตุการณ์เดือดร้อนของคน มีการเปรียบเทียบข่าวจาก หลายช่อง มีการวิเคราะห์ข่าวเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ การไปดูชีวิตประจำวันของผู้คนที่นิคม อุตสาหกรรมมาตาพุด เป็นจุดเชื่อมโยงให้ตัดสินใจว่า สิ่งที่รัฐบาลทำหรือรัฐบาลตัดสินใจ ไม่ได้หมายความว่าต้องดีหรือถูกต้องทุกอย่าง ข้อมูลและข่าวสารจึงเป็นส่วนหนึ่งใน กระบวนการเรียนรู้ เมื่อการเรียนรู้เกิดขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมโนทัศน์

‘บังรี’ อายุ 40 ปี เป็นคนบ้านปากบาง บังรีเป็นผู้นำศาสนา และเป็นอุซตาซ สอน ตาติกาประจำมัสยิดของหมู่บ้าน ความคิดความอ่านมีความรอบคอบ ชาวบ้านให้ความนับถือ มาก บังรีมีนิสัยถ่อมตน จึงแสวงหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ทั้งจากการอ่านและถามผู้รู้ ทำให้ มีความมั่นใจในการทำกิจกรรมทางศาสนาเพื่อสังคม บังรีเปลี่ยนจากคนที่ทำหน้าที่ด้าน ศาสนาและอยู่แต่ในห้องเรียนห้องสอน กลายเป็นนักปฏิบัติการที่ใช้หลักศาสนาหาคำตอบ ให้กับเรื่องต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น กิจกรรมศาสนา การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และบทบาทหน้าที่ของมุสลิมในการปกป้องแผ่นดินเกิด บังรีจึงเป็นนักต่อสู้เพื่อสังคม ที่มี จุดยืนและกล้าแสดงออกถึงความไม่ถูกต้องในที่สาธารณะต่าง ๆ

‘บังเหม’ เป็นคนบ้านปางาม มีนิสัยรักการอ่าน และชอบค้นคว้าหาความรู้อยู่เสมอ หนังสือบ้านบังเหมจึงมีจำนวนมาก ไปประชุมที่ไหนก็จะเก็บเอกสารกลับมาศึกษาที่บ้าน และบังเหมยังได้จัดบันทึกประสบการณ์การต่อสู้ตั้งแต่แรกเริ่มจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ.2541-พ.ศ. 2557) เช่นเดียวกับ ‘บังหมัด’ บ้านบ่อโชน บังหมัดเรียนรู้จากเอกสารและหนังสือต่าง ๆ เขา เห็นว่า สังคมจะอยู่รอดได้ ต้องเปลี่ยนสังคมให้กลับมาเป็นเหมือนสมัยก่อน คือ มีความ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่ตกเป็นทาสของนายทุนอุตสาหกรรม

สำหรับประสบการณ์ในปัจจุบันของกลุ่มแกนนำมุสลิม ส่วนหนึ่งเกิดจากการเสวนา เนื่องจากกระบวนการเสวนาช่วยให้ผู้ร่วมเสวนาเข้าถึงกันด้วยการสื่อสาร เนื้อหาการสื่อสาร ของกลุ่มแกนนำมุสลิมจะเกี่ยวข้องกับคุณภาพชีวิต สภาพความเป็นจริงของชุมชน และวิถี ชีวิตของชาวบ้าน กระบวนการเสวนา ประกอบด้วย การเสนอความรู้ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การตั้งคำถาม การวิพากษ์วิจารณ์ และการลงมือทำ ขั้นตอนหนึ่งของการเสวนาที่ กลุ่มแกนนำมุสลิมปฏิบัติกันมาโดยตลอด คือ ทุกครั้งที่มีการเสวนาจะมีผู้ที่ได้รับมอบหมาย จากกลุ่ม หมุนเวียนกันนำเสนอคำสำคัญ (Keywords) ที่ได้ศึกษามาเป็นอย่างดี เช่น การ รับและการให้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และเตือนรอมฎอน ผู้ร่วมเสวนาคณะอื่น ๆ ก็ต้องศึกษา

หาความรู้เกี่ยวกับคำสำคัญนั้นมาก่อนล่วงหน้าเช่นกัน เพื่อให้สามารถแสดงความคิดเห็นร่วมกับคนอื่น ๆ ในวงเสวนาได้ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันในวงเสวนาแบบนี้ ทำให้กลุ่มแกนนำมุสลิมมีการเปลี่ยนแปลงหลายประการ เช่น ได้เรียนรู้และมีประสบการณ์เพิ่มขึ้นจากการอ่านและการพูด จากเดิมที่ไม่เคยพูดอภิปรายหรือโต้ตอบ แต่เมื่อมีการนำเสนอความรู้ทำให้การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอ การเสวนาจึงเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการเรียนรู้ของพวกเขา

แกนนำมุสลิมได้บูรณาการความรู้และทักษะจากประสบการณ์ที่มีมาก่อนกับประสบการณ์ในปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงตนเอง เช่น เปลี่ยนความกลัวเป็นความกล้า คือ กล้าตรวจสอบเมื่อมีโครงการหรือสิ่งใดเข้ามาในชุมชน กล้าสื่อสารกับหน่วยงานรัฐหรือเจ้าหน้าที่ภาครัฐ กล้าสื่อสารกับสาธารณะ และกล้าแลกเปลี่ยนโต้แย้งกับผู้นำ (ศาสนา) ดังกรณีผู้นำวินิจฉัยเรื่องที่ตึงเครียดกับหลักการศาสนา ทำให้กลุ่มแกนนำมุสลิมลุกขึ้นมาถามหาความรู้ที่ถูกต้องเกี่ยวกับการระกัฟ ซึ่งต่างจากวิถีเดิมของคนมุสลิมที่สอนกันต่อ ๆ มาว่า ต้องเคารพเชื่อฟังผู้นำหรือผู้ที่มีความรู้ เมื่อเห็นผู้นำปฏิบัติตนถูกต้องตามหลักการศาสนาให้ปฏิบัติตาม แต่หากผู้นำเป็นคนไม่มีความยุติธรรม ไม่ยึดถือความถูกต้อง ก็ไม่จำเป็นต้องเชื่อฟังและกระทำตาม (ถอดบทเรียนครั้งที่ 4 วันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2556 ณ ลานหอยเสียบ บ้านโคกสัก ตำบลสะกอม อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา) กล่าวได้ว่า กลุ่มแกนนำมุสลิมได้ใช้วงเสวนาเป็นเครื่องมือในการศึกษาเรียนรู้และตรวจสอบความรู้ต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอ ประเด็นที่วงเสวนาให้ความสำคัญ เช่น คุณภาพชีวิตของคนในชุมชน การฟื้นฟูหลักปฏิบัติศาสนา การรื้อฟื้นสิ่งที่เคยเป็นบรรทัดฐานของสังคม การฟื้นฟู ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทำมาหากิน และการดำเนินชีวิตที่พอเพียง ซึ่งประเด็นเหล่านี้วงเสวนาจะอภิปรายถกเถียง ร่วมวิเคราะห์และประเมินผลการทำงาน รวมทั้งให้คุณค่าอยู่ตลอดเวลาจนสามารถยกระดับไปสู่ปฏิบัติการทางสังคม ดังภาพที่ 2

ภาพที่ 2 กลุ่มแกนนำมุสลิมจัดนิทรรศการแสดงผลงาน

ณ ศูนย์การค้าเซ็นทรัลเฟสติวัล หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม 2557

ผลการเรียนรู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิม ได้ก่อให้เกิดมุมมอง หรือโน้ตค้นใหม่ ดังจะเห็นได้จากการก้าวข้ามกับดักความขัดแย้งแบบชั่วคราวกันข้ามระหว่างหน่วยงานภาครัฐกับประชาชน ไปสู่ปฏิบัติการทางสังคม ในมิติการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนที่พวกเขามีชีวิตอยู่ร่วม

บทสรุป

กระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิมตั้งแต่ พ.ศ.2541 จนถึง พ.ศ.2557 สรุปได้ 3 ช่วง คือ ช่วงพัฒนาการเรียนรู้ (พ.ศ.2541-2545) เนื่องจาก กลุ่มแกนนำมุสลิมไม่เคยมีประสบการณ์เกี่ยวกับโครงการขนาดใหญ่ของรัฐมาก่อน แม้ว่าแกนนำมุสลิมบางคนที่เป็นชาวประมงพื้นบ้านจะมีประสบการณ์เรือร่องลือทำกินในเขตทะเลชายฝั่ง 3,000 เมตร

ร่วมกับเครือข่ายชมรมชาวประมงพื้นบ้านมาบ้าง ช่วงนี้จึงเป็นช่วงศึกษาค้นคว้าหาความรู้ให้แก่ตนเองด้วยเทคนิคการเรียนรู้หลาย ๆ แบบผสมผสานกัน เช่น เรียนรู้จากการอ่านและนำเนื้อหาไปสร้างกระบวนการทำงานจริง เรียนรู้โดยการเปรียบเทียบจากกรณีศึกษาที่คล้าย ๆ กันจนวิเคราะห์ได้ว่า กระบวนการประชาพิจารณ์ในพื้นที่ยังไม่มีความชัดเจน มีการปกปิดข้อเท็จจริงบางส่วน ประชาชนได้รับข้อมูลข่าวสารไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ กระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิมในช่วงแรก จึงให้น้ำหนักกับการศึกษาค้นคว้าหาข้อมูลมาอธิบายและโต้แย้งกับข้อมูลของภาครัฐ การเรียนรู้ของกลุ่มแกนนำมุสลิมในหัวเวลานี้เป็นการเรียนรู้ที่จะปลดปล่อยตนเองออกจากความไม่รู้

ช่วงที่สอง การถอดประสบการณ์การเรียนรู้ (พ.ศ.2546-2549) กลุ่มแกนนำมุสลิมได้รับบทเรียนหลาย ๆ อย่างในช่วงรอยต่อจากช่วงที่หนึ่งมาสู่ช่วงที่สอง เช่น การเผชิญหน้ากับเจ้าหน้าที่ตำรวจและทหารที่มีอาวุธอยู่ในมือ ในขณะที่กลุ่มชาวบ้านมีแต่มือเปล่า ความท้าทายในลักษณะนี้ ทำให้กลุ่มแกนนำมุสลิมเปลี่ยนจากที่เคยยินยอมให้ภาครัฐเป็นผู้กำหนดได้ทุกอย่าง กลายเป็นความกล้าและหันมาโต้กลับ หรือถ่วงการตัดสินใจเป็นจำเลยทั้ง ๆ ที่ตนเองไม่ได้กระทำความผิด เป็นกระบวนการเรียนรู้อย่างหนึ่งที่ทำให้กลุ่มแกนนำมุสลิมรู้สึกได้ถึงความไม่ยุติธรรมที่เกิดขึ้นกับพวกเขาโดยตรง และยังวิเคราะห์ได้ว่า สังคมไทยยังไม่มีความเป็นธรรมให้กับคนทุกกลุ่มอย่างเท่าเทียมกัน นอกจากนี้ กระบวนการเรียนรู้เรื่องที่ดินวะกัฟ สะท้อนว่า คนที่มีความรู้ทางศาสนา อาจจะไม่ได้ใช้ความเที่ยงธรรมจริง ๆ หรือแม้จะมีผู้รู้คนอื่น ๆ ยืนยันว่า การวะกัฟของชาวบ้านถูกต้อง แต่คนเหล่านั้นก็ไม่อยากเผชิญหน้ากับความขัดแย้ง กลุ่มแกนนำมุสลิมได้เรียนรู้ว่า การกระทำเรื่องถูกต้องไม่ใช่เรื่องง่าย บทเรียนสำคัญสำหรับกลุ่มแกนนำมุสลิมในช่วงนี้ คือ การปลดปล่อยตนเองจากอำนาจและความกลัว

ช่วงที่สาม การเรียนรู้เพื่อเปลี่ยนแปลงตนเอง (พ.ศ.2550-2557) การเรียนรู้ในช่วงต่าง ๆ ที่ผ่านมา เช่น การเรียนรู้ด้วยตนเอง การเรียนรู้ปฏิบัติ การเรียนรู้ผ่านกรณีศึกษา การเรียนรู้จากผู้รู้ และการเรียนรู้จากการถูกกระทำ กระบวนการเรียนรู้ทั้งจากประสบการณ์ที่มาก่อนกับประสบการณ์เรียนรู้ใหม่เหล่านี้ถูกเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน ซึ่งเป็นการสร้างกระบวนการทางความคิดที่ให้ความสำคัญและจริงจังกับการศึกษาค้นคว้าเพื่อหาคำตอบในสิ่งที่ตนไม่รู้ในรูปแบบการเสวนา การแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิด และความรู้สึกในวงเสวนา เช่นนี้ ทำให้กลุ่มแกนนำมุสลิมมีมุมมองใหม่ ๆ เกิดขึ้น และนำไปสู่การปลดปล่อยตนเองจากข้อจำกัดต่าง ๆ ทางสังคม ทำให้มีอิสระทางการคิด และการกระทำ

ผลการถอดบทเรียนสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของกลุ่มแกนนำมุสลิมในหลายแง่มุม คือ ประการที่หนึ่ง เทคนิคการเรียนรู้หลายรูปแบบ ความรู้จากการปฏิบัติ (practice knowledge) และการมีส่วนร่วมในปฏิบัติการทางสังคม ตลอดช่วงเวลา 17 ปี ของการต่อสู้ ได้เปิดมุมมองเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตที่เชื่อมโยงกับบริบทชุมชนของตนมากขึ้น [8, 10] เนื่องจากกลุ่มแกนนำมุสลิมมีความเข้าใจสังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมของตน รู้ว่าอะไรคือทุนทางสังคมวัฒนธรรม อะไรคือทุนธรรมชาติ ที่ตนต้องอาศัยพึ่งพิงในการทำมาหากิน หากมีความขาดแคลนจะเกิดผลอย่างไรกับชุมชนของตนเอง ประการที่สอง ประสบการณ์การเรียนรู้จากการถูกกระทำ และความเข้าใจที่สับสน จนไม่สามารถเชื่อหรือบอกได้ว่า อะไรคือความถูกต้อง อะไรคือความไม่ถูกต้อง ทำให้คนเกิดความตระหนักรู้ในตนเองสูง มีแรงปรารถนาที่จะค้นหาความรู้ความเข้าใจให้กับตนเอง ในเรื่องที่เป็นข้อกังขาของสังคม และยังไม่มีคำตอบที่เป็นธรรมเพียงพอ ซึ่งการเรียนรู้นี้ได้ช่วยเสริมความรู้ในมิติอื่น ๆ ด้วย และมีผลให้คนเปลี่ยนทัศนคติ ความรู้ ความเชื่อ และพฤติกรรม [21] ประการที่สาม ระบบส่งเสริมการเรียนรู้สำหรับคนที่มีความสามารถแตกต่างกัน เช่น การอ่าน การเขียน และการพูด ด้วยวิธีปฏิบัติ มีการโต้ตอบกัน อ่านหนังสือด้วยกัน มีส่วนร่วมในกระบวนการฝึกพูด มีส่วนร่วมในปฏิบัติการทางสังคม ทักษะความรู้ที่พัฒนาจากการปฏิบัติเหล่านี้ จะช่วยให้คนมีความมั่นใจในศักยภาพของตนมากขึ้น และประการที่สี่ การสื่อสารในวงเสวนา นำไปสู่การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ทำให้คนมีการรับรู้เกี่ยวกับบทบาทหน้าที่และสิทธิของพลเมือง การแลกเปลี่ยนในวงเสวนาเป็นการนำประสบการณ์ชีวิตก่อนหน้านี้ออกมาสะท้อน โดยเฉพาะประสบการณ์ต่อสู้ที่ยาวนานกว่าสิบปีเป็นประสบการณ์ที่ลึก การแลกเปลี่ยนด้วยการสะท้อนตนเองในวงเสวนา นอกจากทำให้คนรู้จักตนเอง รู้ว่าตนเองเป็นใคร ยังเป็นการเพิ่มความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน การสะท้อนคิดอย่างมีวิจารณญาณ และการแชร์ความรู้สึก ทำให้คนมีสำนึกต่อพันธกิจทางสังคมร่วมกัน มีการกำหนดอัตลักษณ์ของกลุ่ม กำหนดบทบาททางสังคม การสร้างเป้าหมายในการปฏิบัติการทางสังคม และการทำเป้าหมายของกลุ่มให้เป็นจริง เหล่านี้เป็นการมองประสบการณ์ของตนเองในแง่มุมใหม่ ทำให้เกิดการสร้างสรรค์สิ่งที่ดี ๆ ซึ่งสะท้อนการมีมโนทัศน์ใหม่ และการเปลี่ยนแปลงตนเอง [22, 12, 14]

เอกสารอ้างอิง

- [1] วัฒนา สุภักดิ์. (2548). **โลกาภิวัตน์ = Globalization**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ
สภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- [2] สุนทร ปัญญะวงศ์ วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ และวงศา เล้าหศิริวงศ์. (2555). “ความขัดแย้ง
ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับหน่วยงานภาครัฐในการจัดการทรัพยากรน้ำจากเขื่อน
ลำปะทาว อำเภอแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ” **สังคมลุ่มน้ำโขง**. 8(1), 115-135.
- [3] ประภาส ปิ่นตบแต่ง. (2551). **ก่อนภาคประชาชนจะล่มสลาย**. กรุงเทพฯ : Way of book.
- [4] อัจฉรา รักยุติธรรม. (2548). “การต่อสู้เพื่อที่ดินผืนสุดท้ายของเกษตรกรจังหวัดลำพูน”,
ใน **การประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ 2 “พลังสังคมไทยในทศวรรษหน้า :
ทางเลือกกับความเป็นจริง?”**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทเกอร์ พรินต์.
- [5] เสาวคนธ์ สุดสวาท และคณะ. (2548). “ความเคลื่อนไหวทางสังคมกับการสร้างความ
มั่นคงของชีวิต กรณีโรงไฟฟ้าลิกไนต์แม่เมาะ”, ใน **การประชุมวิชาการระดับชาติ
ครั้งที่ 2 “พลังสังคมไทยในทศวรรษหน้า: ทางเลือกกับความเป็นจริง?”**.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทเกอร์ พรินต์.
- [6] นฤมล ทับจุมพล. (2552). “ขบวนการชาวบ้านกับการต่อสู้แบบสันติวิธีในสถานการณ์
ความขัดแย้ง”, **รัฐศาสตร์สาร ฉบับพิเศษ**. 30(2), 517-541.
- [7] Mezirow, J. and Taylor E. W. (2009). **Transformative Learning in Practice :
Insights from Community, Workplace, and Higher Education**.
San Francisco : Jossey – Bass.
- [8] Hodge, Steven. (2014). “Transformative Learning as an ‘Inter-Practice’
Phenomenon”, **Adult Education Quarterly**. 64(2), 165-181.
- [9] Sosulski, Michael j. (2013). “From Broadway to Berlin: Transformative
Learnind Through German Hip-Hop”, **UP**. 46(1), 91-105.
- [10] Morrice, Linda. (2013). “Learning and Refugees: Recognizing the Darker Side
of Transformative Learning”, **Adult Education Quarterly**. 63(3),
251-271.
- [11] Bridwell, Sandra D. (2012). “A Constructive-Developmental Perspective
on the Transformative Learning of Adults Marginalized by Race, Class,
and Gender”, **Adult Education Quarterly**. 63(2), 127-146.

- [12] Chen, Peiyang. (2012). “Empowering identity reconstruction of indigenous college students through transformative learning”, **Educational Review**. 64(2), 161-180.
- [13] Marmon, Ellen L. (2013). “Transformative Learning Theory: Connections with Christian Adult Education”, **Christian Education Journal** : Series 3. 10(2), 424-431.
- [14] Mezirow, J. (1997). “Transformative Learning in Practice”, in **New Directions for Adult and Continuing Education**. no. 74, Summer : Jossey – Bass.
- [15] Jane Teng Yan Fang ; Yusof, Qismullah. (2014). “Surviving Women’s Learning Experience from the Tsunami in Aceh”, **Adult Learning**. 25(1), Feb, 20-27.
- [16] Stevens, Karen ; Gerber, Dan ; Hendra, Rick. (2010). “Transformative Learning through Prior Learning Assessment”, **Adult Education Quarterly**. 60(4), 377-404.
- [17] คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ. (2548). **ข้อเสนอจากคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติต่อรัฐบาล** (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ.
- [18] ชาคิต โภชะเรือง ปิยะโชติ อินทรวาส และณอม ชุนเพ็ชร. (2548). **ชีวิตที่เลือกไม่ได้ 15 กรณีศึกษาที่ได้รับผลกระทบด้านสุขภาพจากโครงการของรัฐ กรณีโครงการทอผ้าไทย-มาเลเซีย**. กรุงเทพฯ : เมฆขาว.
- [19] ศุภวรรณ ชนสงคราม (ผู้สัมภาษณ์), พรพันธุ์ เขมคุณาศัย (ผู้สัมภาษณ์), ที่ศูนย์การค้าเซ็นทรัลเฟสติวัล หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา, เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม 2557.
- [20] สุลัยมาน หมัดยูโซ๊ะ และคณะ. (2550). **วะกัฟ: เมื่อถูกกลายเป็นผิด การกีดกันการต่อสู้** (พิมพ์ครั้งที่ 2). สงขลา : ชานเมืองการพิมพ์.
- [21] Jane Teng Yan Fang and Yusof, Qismullah. (2014). “Surviving Women’s Learning Experience from the Tsunami in Aceh”, **Adult Learning**. 25(1), 20-27.

- [22] Kucukaydin, Ilhan and Cranton, Patricia. (2013). "Critically Questioning the Discourse of Transformative Learning Theory", **Adult Education Quarterly**. 63(1), 43-56.